

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

РАДЯНСЬКИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ У ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

Проблема формування виховного ідеалу постала перед більшовицькою партією відразу після приходу до влади, хоча кореневі засади даної концепції були теоретично обгрунтовані в працях основоположників марксизму. Цілком очевидно, що означена проблема є серцевиною радянської освітньої системи. Як і те, що відповідь на питання «Камо грядеши?» для творців СРСР лежала в площині марксистсько-ленінської ідеології. Проте монополія на істину, якою володіла в СРСР правляча партія впродовж більш ніж сімдесяти років, не давала можливості проводити продуктивні наукові дослідження, зокрема в царині філософії.

Варто зауважити, що й сьогодні філософські засади освіти і виховання, життєдіяльності і загальної культури в Україні ще недостатньо вивчені. За роки незалежності перевидано цілу низку оригінальних філософсько-освітніх праць таких українських мислителів, як М.Грушевський, Б.Грінченко, І.Огієнко, О.Русова, І.Стешенко, Г.Ващенко, А.Волошин, Я.Чепіга, І.Шраг, А.Кримський, С.Єфремов та інших. Особливе місце у цьому переліку посідає Григорій Ващенко, творчість якого, на думку автора статті, увібрала характерні риси українського національного характеру. Продовжуючи кращі традиції української філософської думки, він у 1950 році в еміграції (ФРН, Мюнхен) обгрунтовує виховний ідеал, що відповідає психічним та природним властивостям української людини.

Однак філософські основи освітньо-педагогічного вчення Г.Ващенко (і не лише його) не досліджені. Становлення нової філософії освіти в Україні актуалізує вивчення національної філософсько-педагогічної спадщини. Крім того, потрібно враховувати не тільки етнонаціональний аспект у змісті освіти, але й загальнолюдський. Тобто, реформуючи в нових політико-правових умовах систему національної освіти, слід виходити із синтезу вітчизняних і західноєвропейських філософсько-освітніх надбань. Це, на наш погляд, дасть можливість уникнути багатьох недостатньо обгрунтованих як теоретичних, методичних, так й організаційних рішень у сфері освіти, збагатить філософсько-освітню думку в Україні. Актуальність дослідження філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко, яке слугує методологічною базою його педагогіки, полягає в тому, що це може сприяти розв'язанню світоглядних і методичних питань нинішньої реформи освіти в Україні, обгрунтуванню сучасного українського ідеалу людини.

Метою цієї статті є аналіз основних принципів радянського виховного ідеалу як витвору більшовицької партії в контексті філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко.

Пригадаймо, головною метою РСДРП(б)-КПРС була побудова комунізму. Будівництво комуністичного суспільства в СРСР, на думку його теоретиків і практиків, неможливе без відповідного комуністичного виховання широких народних мас і насамперед молоді. В основу комуністичного виховання було покладено комуністичну мораль, яка в свою чергу базувалася на положенні про класову боротьбу.

Більшовицькі вожді добре розуміли, що саме освіта і наука найбільш здатні

генерувати нові суспільні цінності й ідеали. Тому прагнули створити таку систему навчальних закладів, які б могли максимально продукувати моральний, фізичний, інтелектуальний потенціал. Але будуючи унітарну державу на уламках Російської імперії, більшовики не могли не враховувати національного чинника.

Більшовики-ленінці змушені були зважати на полікультурність народів, що входили до складу СРСР, відмінності в їх традиціях, стилі життя. Крім того, відповідно до марксистської доктрини про необхідність виховання пролетарського інтернаціоналізму та на основі закономірного зростання в умовах унітарної держави контактів, взаємозв'язків між націями здійснювалася політика псевдо гармонійного забезпечення особистісного, національного й інтернаціонального. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що протистояли таким тенденціям у радянських республіках було надзвичайно важко через відсутність національно орієнтованих систем освіти, в тому числі і в Україні.

Поділяючи точку зору вітчизняного вченого Г.Філіпчука про те, що наявність чи відсутність національної освітньої системи залежить від ступеня державницького розвитку народів¹, варто нагадати думку, висловлену видатним українським педагогом-філософом К.Ушинським. Останній вважав найважливішим чинником наявність у всіх великих народів власної національної системи освіти, яка сповідує особливий ідеал людини, народного духу і прагнення².

Річ про те, що виховний ідеал Г.Ващенка суголосний ідеям, які в цьому питанні висловив К.Ушинський. Констатуємо це в даному разі без додаткових аргументів, підкреслимо, що Г.Ващенко, по суті, був послідовником К.Ушинського. У його творах переплітаються і перетинаються філософсько-педагогічні тенденції української культури минулих століть, зокрема, доби Київської Русі, козацького виховання, ідеї Г.Сковороди, П.Юркевича.

Будучи видатним українським педагогом ХХ ст., Г.Ващенко виявив значну «українську буржуазну націоналістичну вченість», яка не подобалася радянським апологетам і зумовлювала невизнання на Батьківщині. Неувагу радянських науковців до творчості Г.Ващенка можна пояснити також амбітно-імперським ставленням до української інтелігенції в еміграції. Річ у тім, що Г.Ващенко, спираючись на християнські та національні цінності, що знайшли своє втілення в українському виховному ідеалі: служіння Богові й Україні, не вписувався в контекст радянського виховного ідеалу: служіння вождям і комуністичній партії.

Аналіз філософсько-освітніх роздумів Г.Ващенка показує, що радянську політику в сфері освіти він розглядав не як діалектику особистісного, національного й загальнолюдського, а як апологетику, спрямовану на побудову бездуховної деспотичної державності, розриву національно-державної суті. Такий підхід є, на нашу думку, важливою методологічною основою для справжнього розуміння змісту радянської системи освіти. Нові політичні, економічні, соціальні відносини в СРСР вимагали концептуальних, структурних, організаційно-психологічних змін у змісті освіти і виховання. Освіта стає знаряддям партійного впливу й викорінення національного.

Дух монархізму, ортодоксальної релігійності, великоросійського шовінізму, що визначали зміст навчання й виховання в закладах освіти на території України, які входили до складу Російської імперії, змінює вождизм, войовничий атеїзм та так званий радянський патріотизм. Це насамперед досягалось через тоталітарний режим, який давав можливість насаджувати марксистсько-ленінські стереотипи в усіх сферах духовного й матеріального життя, через вивчення історії, географії СРСР, «Короткого курсу історії ВКП(б)», «Історії КПРС» тощо. Російська мова стає обов'язковою для вивчення в усіх навчальних закладах на всій території Радянського Союзу. Освітня доктрина СРСР, формально визнаючи право націй на національне виховання, по суті ігнорувала національно-культурні потреби народів, що проживали на його території, формувала з молоді покірне знаряддя в руках комуністичної партії.

Автори радянської освітньої системи основне завдання школи вбачали в підготовці борців за комунізм, або, іншими словами, молодь розглядалася комуністичною партією як засіб для досягнення поставленої мети. Виходячи з такого розуміння завдань комуністичного виховання та вчення про класову боротьбу і комуністичну мораль, на думку Г.Ващенка, й формуються основні принципи радянського виховного ідеалу.

Тут слід підкреслити, що Г.Ващенко виходив з того, що духовне начало на перший план може поставити лише високоосвічена людина. Проте марксизм-ленінізм тлумачився

в СРСР як єдино правильне вчення. У цьому зв'язку цілком логічно постає питання: чи є марксизм-ленінізм ученням? Так, без сумніву, це вчення, але догматичне вчення. Більшовики, відкинувши ідею Бога, фактично замінили її привидом комунізму, тобто своєрідною релігією. Оскільки релігія неможлива без віри у церковні догмати, остільки комунізм неможливий без віри у догмати марксизму.

Отже, комуністичний імператив вимагав безумовної вірності марксизму-ленінізму. Це один із основоположних принципів радянського виховного ідеалу.

Принципом філософії освіти, що лежав у основі радянського виховного ідеалу була й непримиренна ворожість до інших ідеологій. Характерно, що приклад непохитної антипатії до будь-яких ідеологічних противників показував сам В.Ульянов-Ленін. У ході критики поглядів В.Леніна Г.Ващенко висловлює цікаву думку про те, що Й.Сталін високо цінував таку ленінську рису, як уміння збезчестити своїх ворогів якою завгодно лайкою. Підставою для такого висновку слугувала, на думку Г.Ващенка, полеміка В.Леніна з народниками та іншими інакомислячими. Маючи на увазі цю рису В.Леніна, вважає Г.Ващенко, Й.Сталін, «будучи ще лютішим і жорстокішим, ніж В.Ленін, в полеміці, принаймні щодо форми, виявляє більше стриманості»³. Але при цьому рішуче заявляє, що «ворожість і нетерпимість до інших ідеологій завжди була властива більшовикам»⁴.

Можна загалом твердити про те, що особливо велику нетерпимість більшовики виявляли до релігії у цілому, і християнства зокрема. Впродовж сімдесяти років у радянському суспільстві наполегливо насаджувалася атеїстична ідеологія, спрямована на активну боротьбу з релігією як пережитком, що заважає побудові комунізму. Повторюючи вслід за К.Марксом, що релігія є опіум для народу, В.Ленін називає її «духовною сивухою», закликаючи до боротьби за звільнення від «середньовічної плісняви»⁵.

Якщо розглядати становище церкви у радянському суспільстві з точки зору права, то вона, з одного боку, була відокремлена від держави, а з іншого, - знаходилася фактично в опозиції до держави. Політичний диктат сильної, централізованої, світської держави визначав підлеглу й апологетичну роль церкви. Але треба при цьому визнати, що, коли радянська влада слабнула, наприклад у роки війни, то роль церкви, навпаки, зростала. Так, відомо, що під час Другої світової війни комуністична партія послабила свій тиск на церкву. Проте це був, за словами Г.Ващенка, «тільки підступний політичний маневр»⁶. Сукупність заходів радянської влади щодо церкви показує, що компартія завжди залишалася ворожою до релігії. Це давало підстави Г.Ващенку стверджувати, що «войовничий атеїзм є одна з основних рис більшовицького виховного ідеалу»⁷.

Виходячи з вищесказаного, стає зрозумілим, чому принципово важливим для освітнього процесу було виховання у молодого покоління внутрішньої потреби найактивнішої боротьби з ідеологічними противниками. Цілком очевидно, що, незважаючи на всю специфічність радянського буття того часу, у надрах марксистсько-ленінського світогляду поступово зароджуються спочатку порівняно слабкі, але все ж уявлення про особисту гідність і значущість людини. Однак розвиток політичних процесів у СРСР свідчив, що компартія, посівши панівне становище у суспільстві, нещадно розправлялася з будь-якими проявами демократії. Репресивні тенденції, починаючи з червоного терору, включаючи голодомори, політичні репресії 20-30-40-50-х років, і, закінчуючи ДКНС, були достатньо сильними, щоб у свідомості декількох поколінь радянських людей виникло виразне почуття страху тільки за висловлення точки зору, котра суперечила офіційній.

Водночас виховані у несвободі молоді люди часто були готові віддати життя за радянську Батьківщину, за радянські ідеали. Тому, оцінюючи вплив марксистсько-ленінської ідеології на виховання молоді в радянському суспільстві, в тому числі на становлення виховного ідеалу, треба мати на увазі загальний антидемократичний характер суспільно-політичного устрою СРСР, який сприяв орієнтації на хибні ідеали.

Принциповою для радянського виховного ідеалу була також безумовна відданість комуністичній партії та її керівникам. Це положення Г.Ващенко виводить із тоталітарного характеру радянської держави й комуністичної моралі, що відображала інтереси правлячої партії. Такий підхід спирався на загальне розуміння українським просвітником природи комуністичного суспільства, де людина була лише «гвинтиком» величезного державного механізму. Це, зокрема, призвело до того, що дехто з радянських учених у своїх творчих інтенціях заявив, що «одиниця - нуль» і побажав «залитися» з

багатомільйонним «Ми».

На жаль, усвідомлення того, що відбувалося в СРСР, приходило не відразу, оскільки вимагало певного історичного досвіду і подолання марксистсько-ленінських ілюзій, що отримали розповсюдження в значних прошарках населення Союзу, у тому числі й України. До речі, це певною мірою стосується й Г.Ващенка, перший період наукової діяльності якого проходив у Радянському Союзі, де він намагався реалізувати себе як творча особистість, але був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» і вимушений емігрувати до Німеччини.

Цілком очевидно, що розповсюдженню радянських стереотипів сприяла діяльність більшовицької партії, котра була спрямована на викорінення історичної пам'яті українського народу, зокрема про козацькі вольності і відповідні ціннісні ідеали. Як слушно стверджує О.Корх, «комуністичний режим протягом усього свого існування проводив справжній геноцид проти будь-яких проявів індивідуального «свавілля» і незалежності і, водночас, усвідомлену селекцію особистості конформіста, яка постійно озирається на смаки, інтереси, ідеали партійно-державної еліти, що лицемірно виступає то від особи «найреволюційнішого класу», то від імені «всього прогресивного людства»⁸.

Розмірковуючи у цьому напрямку, Г. Ващенко знаходить глибинні пласти масової підтримки трудящими політики КПРС. На виховання широких народних мас з метою цілковитої відданості комуністичній партії була зорієнтована вся радянська система освіти, методологічну базу якої утворював марксизм-ленінізм. Це давало підстави деяким радянським педагогам твердити, що «марксист-педагог перебуває у виключно сприятливих умовах щодо розробки методичних проблем, бо Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін не тільки дали блискучі зразки соціологічного аналізу, а й розробили загальну методологію суспільних наук. Тому для педагога нема потреби відкривати діалектику розвитку суспільства. Основні закони цієї діалектики відкриті Марксом і Леніним»⁹.

Говорячи про передумови формування ідеї відданості компартії та її вождям, слід брати до уваги й те, що «більшовики не задовольняються тільки лояльністю громадян і виконанням наказів влади. Вони намагаються оволодіти психологією населення й переробити її на свій лад, виховати людей, душею і тілом відданих комуністичній партії»¹⁰. У цьому зв'язку значаюче, що більшовики-ленінці досить негативно оцінювали психологію селянства і вчительства, котрі, за їх твердженнями, залишили в собі багато рис, властивих буржуазному суспільству. Роздвоєність психології, зокрема селянина, вони пояснювали тим, що він має в приватній власності землю. Приватна ж власність, згідно з марксистською доктриною, породжує дрібнобуржуазну психологію, яка не узгоджується з комуністичною мораллю, що спиралася не на індивідуальне, а колективістське начало. Тому необхідною умовою будівництва соціалізму є знищення приватної власності, в тому числі й на землю.

Аналіз радянського буття 1917-1921 років показує, що це був час суцільної нестабільності, «війни всіх проти всіх». Така ситуація породила у людині тотальне відчуття розпачу і страху і, водночас, нестерпне бажання позбутися їх, знайти душевний спокій, наведення елементарного порядку, гарантування безпеки. Вожді компартії, скориставшись міжнародним становищем і внутрішньою ситуацією в країні, обгрунтовують ідею диктатури пролетаріату як сильної необмеженої влади партійної номенклатури, яка здатна забезпечити будівництво нового суспільства і громадський порядок. Така партійно-державна влада, використовуючи деспотичні методи, істотно обмежувала права і свободи цілих верств суспільства, а у разі потреби й знищувала їх, забезпечуючи перехід від війни до миру, порядку і стабільності. Засобом досягнення поставленої мети виступала дисципліна, причому «не тільки сувора, а неймовірно жорстока»¹¹.

Слід при цьому зазначити, що Г.Ващенко принцип більшовицької дисципліни виводить із самої природи компартії. «Вчення більшовиків про комуністичну партію як авангард в класовій боротьбі пролетаріату за всесвітню революцію, - пише він, - є основою вчення про більшовицьку дисципліну»¹⁰. Разом з тим важливою в плані обгрунтування принципу радянської дисципліни, безумовно, є думка Г. Ващенка про її складові: партійну, військову та трудову дисципліну. Мова йде про те, що вожді партії забезпечували собі привілейоване становище завдяки дисципліні як усередині партії, спираючись на норму демократичного централізму, що фактично унеможлилював опозиційність, так і в суспільстві, де мірою всіх речей виступала не людина, а жорстока трудова й військова дисципліна.

Розуміння Г. Ващенко радянської дисципліни, як «дисципліни рабства», означало для нього, на нашу думку, й те, що соціалізм не має перспектив. Безперспективність соціалізму, за логікою Г. Ващенка, полягає, зокрема, в тому, що він ґрунтується на

«дисципліні казарми» і нехтує особистою свободою, що суперечить природній сутності людини. Тут думки Г.Вашенка співзвучні з поглядами іншого видатного українського вченого В. Вернадського, який виходив з того, що «держава існує для громадян, а не громадяни для держави»¹³. Важливо також урахувати, що свою працю «Виховний ідеал» Г. Вашенко написав у 1950 році. Це був час, коли радянська держава, що трималася на «дисципліні рабства», котре в свою чергу базувалося на почутті страху перед жорстокою карою, справді являла собою «великий концентраційний табір». Тому не випадково, що люди, які покинули СРСР, не бажали ні за яких обставин повернутись «на батьківщину».

Тепер щодо принципу радянського патріотизму. Як відомо, «Маніфест Комуністичної партії» містить положення про те, що «пролетарі не мають своєї батьківщини». Розмірковуючи над цим положенням, Г. Вашенко робить висновок, що «комуністична партія є партія інтернаціональна»¹⁴. Звичайно, подібні твердження для більшовиків вельми ситуативні, що засвідчує їх тактика у період до і після жовтневої революції. Борючись за владу, більшовики використовували гасло інтернаціоналізму. Пізніше, здобувши владу, вони починають відходити від засад інтернаціоналізму і переходити на позиції радянського патріотизму. При цьому радянський патріотизм інтерпретується Г. Вашенком, як московський імперіалізм.

Наслідком таких політичних метаморфоз є ствердження думки радянських ідеологів про те, що після жовтневої революції всесвітній пролетаріат набув собі батьківщину, якою є СРСР. Через це російський пролетаріат стає авангардом світового пролетаріату. Із такої методологічної настанови цілком логічно випливає наступне. Оскільки досягти політичної мети, пов'язаної із всесвітньою соціалістичною революцією, не вдалося, більшовики будь-яким чином, у тому числі шляхом агресії, зокрема проти України, будують Радянський Союз в межах царської Росії. Наділяючи себе все більшими повноваженнями, вони душать будь-які спроби поневолених народів створити власні національні держави. Але остаточного сповзання більшовиків на позиції російського імперіалізму не відбулося.

За логікою Г.Вашенка, це пояснюється двома причинами. По-перше, стало зрозумілим, що серед поневолених народів ще сильні прагнення до самостійного національного життя. Тому відкритий московський націоналізм міг призвести до повстання цих народів, що в свою чергу могло спричинити падіння радянської влади, котра ще достатнім чином не зміцніла. Усвідомлення цієї загрози знайшло відображення в появі ідеї національної самостійності. Вона полегшувала більшовикам боротьбу з місцевою буржуазією і давала можливість пізніше «прибрати їх до своїх рук».

По-друге, більшовики прагнули вловити національно-психологічні тенденції поневолених народів під час іноземної інтервенції. Усвідомлюючи, що людина в умовах агресії думає, як всі, прагне, як всі, вірить, як всі, діє, як всі, більшовики намагалися перебороти найменші симпатії до минулого Росії. У ситуації масового нівелювання та деперсоналізації, вони очорнювали майже все, що було в дореволюційній Росії. Виняток становило лише те, що пов'язувалося із підготовкою до жовтневої революції. Решта все ганьбилось і піддавалось нищівній критиці. На цьому тлі виникає і поширюється негативістська ідея не тільки щодо соціально-економічного устрою Росії, а й російських письменників, науковців, військових тощо. Влада, використовуючи залежний від неї інформаційний ресурс, оголосила війну пролетаріату проти всіх «прислужників» російської буржуазії й дворянства, до яких зарахували навіть видатних російських письменників - О.Пушкіна, М.Лермонтова, І.Тургенева, Л.Толстого та інших. Катами царської влади постали ушлюблені російські полководці такі, як О.Суворов і М.Кутузов.

Згубність такого підходу з часом стає очевидною не тільки для вождів більшовицької партії, а й рядових членів. Тому поступово ставлення більшовиків до минулого Росії змінюється. Ідея інтернаціоналізму, за переконанням Г.Вашенка, трансформується в ідею російського шовінізму. Відповідно до цієї ідеї все, що сприяло зміцненню Росії й захищало її від іноземних держав, тепер розглядається як прогресивне. Внаслідок цього «прогресивними» діячами постають як Олександр Невський - зять хана Золотої Орди, що розгромив тевтонців, так і Петро I, що закатавав десятки тисяч українців, Катерина II, що знищила залишки державності в Україні. «Сівачами прогресивних ідей» стають О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, І. Гончаров та інші класики російської літератури. О. Суворов і М. Кутузов зображуються, як великі військові герої.

Принцип радянського патріотизму, таким чином, стає все виразнішим форм, як вважає Г. Вашенко, особливо під час Другої світової війни та після її закінчення, тобто за життя Й. Сталіна. Появу таких суджень просвітник пов'яже з рядом факторів, а саме: оголошення війни з німцями «вітчизняною»; заяви Й. Сталіна про те, що перемогу

над німцями одержав «доблестный российский народ»; одстоювання думки, що російський народ не лише визволив людство від фашизму, а й посідає перше місце в світі у галузі науки, техніки, культури¹⁵.

В основі цих та інших ідеологем, на наш погляд, лежала хибна ідея про історичну перевагу соціалізму над капіталізмом. Розвиваючи ідею «прогресивної ролі соціалізму», було реанімовано тезу В.Леніна про «гнилий» Захід, який швидко загниває і розкладається. Тому в масовій свідомості нав'язувалася думка, що немає ніякого сенсу наслідувати чужинців.

Апогеєм «творчого» розвитку марксизму-ленінізму можна вважати проголошення ідеї про становлення « нової історичної спільності - радянський народ ». Виходячи з такої настанови та спираючись на гасло « культура національна за формою й соціалістична за змістом », комуністичний режим фактично душив розвиток національних культур, будь-яких проявів національної свідомості і насамперед української, здійснював русифікацію народів СРСР. Отже, аналізуючи зміст принципу радянського патріотизму, можна припустити, що він, з точки зору Г. Ващенко, був одним із визначальних, системоутворюючих факторів радянського виховного ідеалу.

Таким чином, для радянського виховного ідеалу загалом характерними були такі принципи, які знаходили своє втілення в освітній політиці КПРС: безсумнівна вірність ідеям марксизму-ленінізму; безкомпромісна антипатія до інших світоглядів; найжорстокіша боротьба з ідеологічними противниками; беззастережна відданість комуністичній партії та її вождям; більшовицька дисципліна; радянський патріотизм. Виявивши основні принципи радянського виховного ідеалу, стає можливим з'ясувати, чи притаманна аналогічна світоглядна настанова українському ідеалу людини, і якщо ні, то в якій мірі та формі. Постановка такого питання зовсім не випадкова. Адже сьогодні характерні риси українського ідеалу людини частіше просто постулюються, вважаються очевидними, а не виводяться з емпіричного історико-культурного матеріалу і не обґрунтовуються ним.

Аналіз принципів радянського виховного ідеалу в інтерпретаційному просторі філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко дозволяє зробити висновок, що базу цього ідеалу утворювала антирелігійна ідеалістична система цінностей, першоосновою якої була віра в можливість побудови суспільства загального благоденства - комунізму. Характерно, що віра в цей ідеал поєднувалася з тотальним наглядом за людиною, що ґрунтувався на антигуманній педагогіці (наглядачі - батьки, піонервожата, комсорг, партгрупорг, міліціонер, співробітник КДБ). Виховання людини протягом десятиліть в умовах тоталітарного режиму, постійного примусу і страху призвело до становлення « homo soveticus », істоти закомплексованої, безініціативної, байдужої, нездатної забезпечити свої життєві потреби. Звідси відсутність в абсолютній більшості радянських людей здатності до творчої праці, що є головною передумовою поступу суспільства. В результаті все це зумовило застій, стагнацію радянського суспільства і, врешті-решт, його крах.

Дослідження принципів радянського виховного ідеалу, зокрема в контексті філософсько-освітнього вчення Г. Ващенко, ретельне й неупереджене зіставлення їх із кращими вітчизняними й зарубіжними зразками дає можливість змістовніше обґрунтовувати сучасний український ідеал людини. Подальші розробки цієї проблеми вбачаються досить продуктивними.

Джерела та література:

1. Філіпчук Г. Г. Філософія розвитку освіти України та ідеал суспільного буття // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3. - К.: Знання, 2000. - С. 65.
2. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Твори: В 6 т. - К.: Рад. школа, 1954. - Т. 1. - С. 84.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. - С. 20.
4. Там само.
5. Ленін В. І. Соціалізм і релігія // Повн. збір. творів. Пер. з 5-го рос. вид. - К.: В-во політичної літератури України, 1970. - Т. 12. - С. 132.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 21.
7. Там само.
8. Корх О. Індивідуалістична традиція у західній та вітчизняній філософській думці. - Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2000. - С. 149-150.
9. Цит. за: Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 23.
10. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 22.
11. Там само. - С. 24.
12. Там само. - С. 23.
13. Вернадский В. И. Основую жизни - искания истины // Новый мир. - 1988.- № 3. - С. 226-227.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 25.
15. Там само. - С. 26.

НАУКОВА ТА АРХІВНА СПАДЩИНА ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

(До 110-ліття з дня народження вченого)

Постать Дмитра Івановича Чижевського (1894-1977) - видатного вченого, філософа, славіста, історика культури, дослідника духовного життя слов'ян - багатогранна і неординарна. Вчений-універсал зі світовим ім'ям, який справив потужний вплив на західноєвропейську й американську славістику, автор фундаментальних досліджень з історії слов'янської, й зокрема української культури, він був одним із засновників дослідницько-славістичних студій в Німеччині (Галле, Марбург, Гайдельберг) та США (Гарвард). Протягом життя Дмитро Чижевський входив до багатьох престижних наукових об'єднань та інституцій (наприклад, Празького лінгвістичного гуртка, Філософського товариства, Українського історико-філологічного товариства, Міжнародної Гегелівської спілки, Кантівського Товариства, Німецького Товариства славістичних досліджень, Наукового Товариства ім.Тараса Шевченка, Пен Клубу, Німецької спілки викладачів славістики тощо) та був дійсним членом різних академій наук (Гайдельберзької, Хорватської, Української Вільної Академії Наук у США, Міжнародної Академії в Парижі). Вчений й на сьогодні залишається визнаним авторитетом в питаннях історії слов'янської думки та одним з досить цитованих в західних джерелах авторів. Д.Чижевського без перебільшення можна вважати істориком інтелектуального життя слов'ян й постаттю загальноєвропейського значення.

Внесок Чижевського до україністики новаційний та багатогранний, діапазон і розмаїття тематики достатньо широкі: від дослідження та аналізу літературних і культурних справ Київської Русі до розгляду українського інтелектуального життя ХІХ ст. Д.Чижевському належать перші узагальнюючі праці з історії української філософії (завдяки яким його визнано фундатором історико-філософського українознавства) та блискуча монографія з історії української літератури, де вітчизняна література розглядається в контексті світової, він також один з перших наголосив на вагомій ролі бароко для української культури в цілому, а його праці про Г.Сковороду й М. Гоголя і досі залишаються одними з найкращих. З огляду на внесок Д.Чижевського до вітчизняної культури він, безумовно, належить до славної когорти видатних українських вчених ХХ століття. Незважаючи на це, постать і наукова спадщина Чижевського й досі залишаються малодослідженими в Україні. Цьому сприяли певні обставини: за радянських часів Д.Чижевський належав до кола заборонених авторів, а його праці зберігалися в спецхранах і були недоступні пересічному читачеві. І тільки за часів незалежності його ім'я стало широко відомо в Україні, причому він майже зразу блискавично перетворився з гнаного і заплямованого на загальновизнаного і шанованого. Його ім'я увійшло до багатьох підручників, енциклопедій, методологічних посібників та різних наукових видань, на нього посилаються, його цитують.

Але який насправді стан чижевськоведення на сьогодні в Україні? На мою думку, він не надто просунувся, порівнюючи з 90-и роками. І головною перепоною в цьому є брак наукового репрезентативного видання творів Дмитра Чижевського. Під науковим виданням я маю на увазі публікацію праць вченого з коментарями, науковими апаратом, іменним покажчиком тощо. Тобто видання має бути критичним, а не просто передруком праць. Для української гуманітаристики було важливо отримати хоча б частину спадщини Чижевського (чому частину про це буде мова далі), видану в добрих наукових традиціях. Адже тільки після публікації хоча б найважливіших праць вченого і введення їх до наукового обігу можна говорити про його справжнє повернення на Батьківщину. Таке репрезентативне видання для нас було особливо нагальною потребою, оскільки на початку 90-х в Україні взагалі майже не було праць вченого. Для порівняння: в Німеччині та США з працями Чижевського, виданими відповідно німецькою та англійською мовами, можна ознайомитись майже в усіх університетських бібліотеках, а в Німеччині його роботи можна замовити і в книжковому магазині. Відчуваючи необхідність такого видання в Інституті філософії НАН України, а саме у відділі історії філософії України

під керівництвом В. С. Лісового на початку 90-х років було розпочато кропітку роботу над збором матеріалу до 4-томного видання праць Чижевського. Перш за все треба було зібрати праці, що було зовсім не простою справою з огляду на те, що вони були розкидані по різних закордонних виданнях. Далі треба було їх перекласти (праці виходили більш ніж на 8 різних мовах), відредагувати і прокоментувати. Незважаючи на різні труднощі, науковий колектив під керівництвом Василя Лісового справився з переважною більшістю цих завдань. Однак на перешкоді стали фінансові негаразди, і видання чотиритомника затрималося на довгі роки. Однак це не означає, що праці Чижевського взагалі не виходили. Так, в Україні були перевидані: «Нариси з історії філософії на Україні» (1992), «Антична філософія» Збірка лекцій (1994), «Історія української літератури: від початків до доби реалізму» (1994, ще раз перевидана у 2003). Після цього була майже дев'ятирічна перерва, я маю на увазі не виходили монографії або окремі збірники робіт Дмитра Чижевського, однак це не стосується статей, яких за цей час вийшло достатньо багато в різних періодичних виданнях, проте віднайти їх справа кропітка і нелегка. Зате у 2003 році вийшло зразу три окремих видання: «Філософія Г.С.Сковороди», «Український літературний барок» (Харків, видавництво «Акта») та збірка праць, підготована Інститутом літератури, «Українське літературне бароко. Вибрані праці з давньої літератури» (Київ, видавництво «Обереги»), де крім праць, подано і спомини про Дмитра Чижевського його земляка політичного діяча та письменника Панаса Феденка та колеги по Гайдельберзькому університету Анжея де Вінченза. Щиро вітаючи вихід цих видань, які дуже гарно оформлені з поліграфічного боку, все ж слід зауважити, що їм, як і попереднім, бракує наукового апарату: єдине, що було зроблено, - це складено іменний покажчик. Отже, всі ці видання є практично передруком текстів Чижевського, а не науково-критичною публікацією його робіт. З одного боку, добре, що український читач нарешті отримав праці свого класика (а саме під таким кутом зору розглядається зараз наукова творчість Чижевського), а з другого боку, не зрозуміло чому за такої довгий термін (більш ніж 14 років) в Україні так і не спромоглися на щось більше, ніж просте копіювання текстів вченого. Зараз у видавництві «Смолоскип» готується до публікації 4-томна збірка вибраних праць Дмитра Чижевського (головна частина цього матеріалу була зібрана і підготовлена працівниками Інституту філософії НАН України). Сподіваємось, що це довгоочікуване видання праць вченого буде зроблено на доброму науковому рівні. Однак, незважаючи на достатньо різноманітний спектр праць, які увійшли до цього 4-х томного видання, слід пам'ятати, що це лише вибрані праці з багатющої спадщини Дмитра Чижевського, на підставі яких не можна скласти повної уяви про науковий потенціал вченого, бо він плідно працював в багатьох галузях: філософія, славістика, літературознавство, лінгвістика, історія культур, компаративістика, астрономія і залишив у спадок достатньо великий обсяг праць - приблизно 1000 позицій. Остаточна бібліографія праць Чижевського поки що не складена. Чотири бібліографії його робіт, які існують на сьогодні, охоплюють наукову продукцію вченого за 1912-1965 рр.¹, однак і в цих бібліографіях є певні недоліки і невраховані праці. Крім того належить ще скласти бібліографію останнього періоду життя Дмитра Чижевського (1965-1977), де повинні бути враховані і його недруковані рукописи, а також зробити бібліографію робіт про Чижевського, яка вже на сьогодні налічує понад 100 позицій². Така робота перш за все вимагає ретельної та кропіткої праці дослідників в приватних архівах Дмитра Чижевського, які знаходяться в Німеччині, в містах Галле та Гайдельберзі. З огляду на важливість та малодоступність цих зібрань подаю про них коротку інформацію³.

Архів і бібліотека Д.Чижевського в Галле.

Галльську бібліотеку Дмитро Чижевський збирав від 20-х років до 1945 р. Влітку 1945 року, напередодні вступу до Галле радянської армії, Чижевський поспішно залишає місто. Навчений попереднім досвідом спілкування з більшовиками, під час якого йому довелося поневірятися по тюрмах і концтаборах, Чижевський волів за будь-яку ціну уникнути цієї зустрічі. Проте він змушений був залишити свою бібліотеку і архів, які розраховував забрати пізніше за допомогою друзів. Однак майже всі його речі невдовзі були реквізовані бургомістром міста Галле: архів і бібліотеку опечатали і пізніше передали до новоствореного Інституту славістики, де вони зберігалися протягом всього часу. Чижевський спочатку намагався повернути свій архів та бібліотеку: звертався в різні інстанції, навіть протестував, але це нічого не дало. Не змогли йому в цьому допомогти і впливові німецькі професори (хоча прецеденти повернення архівів і бібліотек існували). З часом він став вважати, що їх знищили і дуже жалкував як за книжками, так і за своїми рукописами та незакінченими працями, які залишились в його архіві.

До цього часу залишається невідомою точна кількість книг Галльської бібліотеки

Чижевського на момент його втечі з міста, адже він, на жаль, не зробив каталогу своєї бібліотеки. Проте такий каталог «Ex libris Tschizewskij» та опис самої бібліотеки було складено працівниками Галльської університетської бібліотеки в 1946-1947 рр. Каталог й досі зберігається в Інституті славістики: в ньому зареєстровано 6283 найменування на 20 різних мовах, і це дає нам змогу приблизно підрахувати кількість книг в бібліотеці Чижевського на червень 1945 року. Отже, якщо врахувати вилучену радянською воєнною адміністрацією російську класику (яка була, напевно, забрана як «чтиво» для військовослужбовців), книги взяті Чижевським із собою (а їх, незважаючи на важкі обставини втечі, було не так вже і мало), а також більш ніж 50 посилок з книгами, які він отримав в кінці 1946 року з Галле від своєї знайомої пані С. Віндіш, то в червні 1945 року його бібліотека мала нараховувати приблизно 7 000 томів (а може, і трошки більше). Крім того, вже під час перебування в Марбурзі Чижевському вдалося повернути частину своїх книжок за допомогою друзів (зокрема Ф. Ліба та Р. Олеша), які заявили, що деякі книги були позичені Чижевським з їх власних бібліотек, і на цій підставі забрали «свої» книги з його бібліотеки в Галле і передали Чижевському. Окремі «заборонені» книги були пізніше вилучені з бібліотеки і здані славістами радянським окупаційним властям, а деякі були втрачені під час зберігання бібліотеки та декількох переїздів Інституту славістики. Весь цей час книги з бібліотеки Чижевського майже не використовувалися, оскільки до них не було вільного доступу.

У 90-х роках, отримавши доступ до цієї бібліотеки, працівники Інституту славістики університету Мартіна Лютера Галле-Віттенбергу змогли переглянути її «скарби» і оцінити вартість. Однак велика кількість книг та періодичних видань знаходилась в поганому стані і потребувала негайної реставрації. Крім того, треба було провести перерестрацію наявного бібліотечного фонду і заново каталогізувати бібліотеку, враховуючи сучасні вимоги. З огляду на це німецькі вчені звернулися за підтримкою до відповідних інстанцій, і у 1998 році міністерство культури землі Саксонія-Ангальт виділило кошти на науковий проєкт під керівництвом професора Ангели Ріхтер (Angela Richter), організаційну частину якого виконував Андре Аугустін (Andre Augustin). Метою цього проєкту було вивчення фонду бібліотеки Дмитра Чижевського, його каталогізація та введення до Інтернету, а також публікація каталогу окремим виданням. У квітні 2001 року каталог бібліотеки Д.Чижевського з'явився в Інтернеті, а у 2003 році каталог вийшов окремим друкованим виданням⁴. Після каталогізації до бібліотеки відкрито вільний доступ - з книжками та журналами можна працювати в читальному залі Інституту славістики, проте з огляду на стан бібліотечного фонду додому книги не видаються й іногородні замовлення не приймаються.

Змістовно бібліотека достатньо різноманітна, але домінують славістична, філософська, богословська та соціальна тематики. В бібліотеці немало раритетних видань 17, 18, 19 і 20 сторіч, серед яких варто відмітити колекцію старовинних різноформатних Біблій (переважно XVII-XVIII ст.) та словників. Є рідкісні емігрантські журнали (наприклад, «Логос», «Путь», «Евразийские тетради», «Русская мысль» та інші), а також книги з дарчими написами (наприклад, праці П. Феденка, робота Г. Шпета «Очерк развития русской философии» та багато інших). Широко представлені праці російських та німецьких філософів, багаті відділи богемістики та україністики. Взагалі ця бібліотека достатньо унікальна і становить одну з окрас бібліотечного фонду Галльського університету.

Щодо архіву Чижевського, то він також охоплює період від 1921 по 1945 р. У 90-х роках його було пронумеровано, але, на жаль, він поки що науково не оброблений і не описаний. В ньому зберігається 136 папок з різними матеріалами, серед яких більшість складають чернетки, рукописи, нотатки, конспекти і відбитки праць самого Чижевського, а також копії праць інших вчених, газетні вирізки та інші матеріали. Переважна більшість папок розподілена за тематикою, наприклад: «Архів Франке», «Чеські видання», «Українська філософія», «Коменський», «Логіка», «Естетика», «Скворорода», «Гегель в Росії», «Лейбніц», «Шіллер», «Про формалізм в етиці», «Страхов», «Штур», «Спіноза», «Бакунін», «Чаадаєв», «Шевченко» та інші. Іноді матеріалу в папках буває достатньо багато - до 200 сторінок і більше, а іноді вони містять всього 10-20 сторінок. Цікавою є і система зберігання архіву Чижевського, яку він напевно виробив сам: весь матеріал (листування, рукописи, вирізки з газет, фотографії, відбитки тощо) зберігались в однотипних підвісних папках, що знаходились в невеличкій компактній шафі, розподілений на кілька ящиків. Така система разом з тематичним розподілом папок дозволяла Чижевському швидко зорієнтуватися і знайти потрібні матеріали.

Важливу складову архіву вченого становить його листування. Серед його кореспондентів цього періоду: А. Бем, Е. Бенц, І. Бунаков-Фондаминський, С. Гессен,

Р. Гуардіні, Е. Гуссерль, Д. Дорошенко, А. Койре, Ф. Ліб, М. Лосський, І. Мірчук, Я. Маршак, Б. Ніколаєвський, І. Огієнко (о.Іларіон), Е. Ротхакер, Ф. Степун, М. Трубецький, Я. Паточка, П. Савицький, П. Струве, Е. Утітц, С. Франк, М. Фасмер, П. Феденко, Г. Флоровський, М. Хайдеггер, Р. Якобсон, Б. Яковенко, Р. Якобсон та інші.

Весь цей цікавий і багатющий матеріал ще чекає на ґрунтовне дослідження і аналіз, щоправда, вільно користуватися та досліджувати архів поки що не можливо, але існує план його комп'ютерного сканування та введення до Інтернету.

Бібліотека і архів в Гайдельберзі.

Друга бібліотека і архів Дмитра Чижевського, які він збирав від 1945 по 1977 рік, знаходяться в м.Гайдельберзі і є власністю Гайдельберзького університету: вони були продані йому донькою Чижевського Тетяною і ними можна вільно користуватися для дослідницьких цілей.

Бібліотека Чижевського входить до загальної бібліотеки Гайдельберзького університету, і її, на противагу Галльській, яка зберігається в спеціальній кімнаті і становить, так би мовити, окрему одиницю зберігання, не можна побачити на власні очі всю в цілому: книги можна лише замовити через електронний бібліотечний каталог. Каталогізація бібліотеки поки ще не завершена: є лише її загальний опис і картотека для використання книг. Згідно з цим описом, бібліотека нараховує понад 12000 книг: 604 видання, які вийшли до 1900 року (серед них є рідкісні барочні видання, праці з емблематики та містики, твори Яна Амоса Коменського і література про нього, а також багате зібрання творів протестантських авторів XVII-XVIII ст.); 4291 видання зі слов'янської проблематики, які вийшли після 1900 року (велику частину становить російська тематика); 4847 книг з літературознавства різних країн, філософії, богослов'я, мистецтва (наприклад, чудова колекція на тему «Обдаровані кількома художніми талантами», що становить близько 70 томів), природознавства; 2460 масових видань та дисертацій⁵.

Непереборну пристрасть Чижевського до збирання і колекціонування книжок дехто вважав дивацтвом, але завдяки цьому «дивацтву» німецькі славісти мають зараз у своєму розпорядженні дві унікальні бібліотеки, що користуються великим попитом як у студентів, так і у серйозних вчених.

Щодо архіву Чижевського, то він зберігається у відділі рукописів і рідкісних видань університетської бібліотеки під шифром Heid.Ns.3881. Архів, який становить 20 погонних метрів, упорядковано, але не каталогізовано - є тільки його загальний опис. Він розподілений на 10 частин таким чином: 93 документи, що відносяться до біографії і академічної кар'єри вченого (рубрика «А»); 780 одиниць рукописного і машинописного тексту («В»); близько 30000 листів кореспондентів Чижевського («С»); 221 одиниця зберігання праць інших авторів («D»); 52 одиниці збірки газетних вирізок, фотографій, листівок («E»); 6 ящиків з окремими відбитками статей та рецензій самого Чижевського та інших авторів і фотокопіями різних старовинних видань («F»); 25 відгуків і рекомендацій самого Чижевського («G»); 36 картотек - різноманітні бібліографії, лексика, підбір цитат до різних тем («H»); 71 одиниця - фотографії, діапозитиви, мікрофільми («I»); 4 одиниці, що відносяться до рубрики славістика («K»). Крім того, в архіві є не каталогізована колекція графіки та старовинних географічних карт (близько 120 одиниць зберігання), а також кілька ящиків з неідентифікованими списками. Взагалі листування Чижевського - одна з найцікавіших рубрик в його архіві. Серед кореспондентів цього періоду слід виокремити: Е.Бенца, М.Бердяєва, Ю.Бойно-Блохіна, М.Бубнова, О.Бургхардта, Д.Бурлюка, Х.-Г.Гадамера, Д.Герхардта, Р.Гуля, Г.Вернадського, М.Ветухова, Д.Дорошенка, В.Зеньківського, С.Зеньківського, Ю.Іваска, В.Льїна, Р.Інгардена, М.Карповича, К.Левіта, С.Левицького, І.Лисяка-Рудницького, Є.Маланюка, В.Міяковського, Л.Мюллера, Б.Ніколаєвського, І.Огієнка, Д.Оляничина, Я.Паточку, Є.Пеленського, Р.Плетнева, О.Пріцака, А.Ремізова, В.Сечкарева, Ф.Степуна, Г.Струве, М.Фасмера, П.Феденко, Г.Федотова, А.Флоровського, Г.Флоровського, С.Франка, Т.Франк, М.Шагінян, Д.Шаховського (о.Іоанн), І.Шевченко, Ю.Шевельова, Е.Шпрангера, Р.Якобсона та багатьох інших.

Цікаве і зібрання рукописів інших авторів, серед яких є праці С.Франка «Реальність і людина» (машинописний текст з виправленнями автора), «З нами Бог. Три роздуми» (авторський рукопис), машинописні книги М.Зарецького «Малюнки російських письменників», машинопис праць В. Зеньківського «М. В. Гоголь», «М. В. Гоголь у його релігійних пошуках», «Із історії естетичних ідей в Росії у XIX-XX ст.», машинопис статей Г. Флоровського про В. Соловйова та К. Победоносцева, машинопис статей Г. Федотова «Три столиці», «Росія, Європа і ми», статті Р. Якобсона «Новітня російська поезія. Начерк перший», машинопис праці М. Хайдеггера «Der Ursprung des

Kunstwerkes»), машинопис віршів Б. Пастернака та споминів Ф. Степуна.

Серед зібрання автографів увагу привертає велика колекція автографів Давида Бурлюка, два листи В. Жуковського 1841 р., листи графа Орлова 1769 р., графа К. Нессельроде 1828 р., лист внука Я. А. Коменського Д. Е. Яблонського 1700 р., листи Герцена та Огарева 1865 р., два листи П. Кропоткіна 1888 та 1891 років та кілька листів відомих німецьких письменників XIX століття.

Слід визнати, що архівні та бібліотечні зібрання Дмитра Чижевського є дуже доброю джерельною базою для вивчення його спадщини. В архівах зберігається багато цікавого і важливого матеріалу (наприклад, автобіографічні нотатки, конспекти, тексти лекцій та семінарів, чернетки тощо), завдяки якому можливо хоча б частково відтворити «творчий процес» вченого, що так потрібно при аналізі наукової спадщини або написанні інтелектуальної біографії, а його бібліотеки дають можливість швидко відшукати потрібну літературу і ввійти в контекст проблеми. Крім того, архіви вченого, з огляду на багатобачний матеріал, який в них зберігається (насамперед широке листування Чижевського з видатними мислителями XX ст.), становлять інтерес не тільки для вивчення його спадщини чи розгляду духовної історії слов'ян, вони важливі й в цілому для дослідження європейської культури.

Повертаючись до проблем чижевськознавства в нашій країні зазначимо, що Україна була однією з перших пострадянських країн, що визнала заслуги Д. Чижевського і вшанувала його пам'ять: в м. Олександрії, звідки він родом, його ім'ям названо вулицю і встановлено меморіальну дошку на будинку, в якому він жив разом з батьками; ім'я Д. Чижевського носить велика обласна бібліотека в м. Кіровограді; у 1999 році Президія НАН України встановила премію імені Д. Чижевського, яка надається за високі досягнення у галузі філософії тощо. Справа не закінчилась тільки вшануванням пам'яті та встановленням меморіальних дошок: у 90-х роках розпочато дослідження його наукової спадщини, принаймні тих його праць, що були доступні дослідникам (6). Певний поштовх до цього дала і Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження Дмитра Чижевського, яка пройшла у 1994 році в Києві, а потім у Кіровограді. На основі цієї конференції було видано збірку «Діалог культур I. Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського» (Київ, 1996). Пізніше цю працю було продовжено і вийшов «Діалог культур II» (Київ, 1999), в якому вміщено кілька маловідомих праць Дмитра Чижевського, які вперше було перекладено українською мовою. Зацікавлення особистістю та науковою спадщиною Д. Чижевського поширилося і на Західну Україну: так у 2003 році в Дрогобицькому педагогічному університеті ім. Івана Франка було проведено семінар, присвячений Дмитру Чижевському, за матеріалами якого було видано збірник наукових праць «Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика» (Дрогобич, видавництво «Коло», 2003). До цієї збірки, крім виступів учасників семінару, ввійшли деякі праці Дмитра Чижевського перекладені українською мовою, спомини про нього, вибране листування з коментарями, архівні матеріали тощо. До речі, це перший збірник, присвячений Чижевському, де, крім його праць та праць про нього, подано ще й вибране листування вченого з його архіву. У 2005 році ця робота буде продовжена: готується Міжнародна конференція, присвячена пам'яті вченого⁷.

110-літтю з дня народження Д. Чижевського була присвячена святкова вчена рада Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, на якій йшлося про подальше дослідження його наукового доробку⁸.

Проте зазначимо, що незважаючи на загальне визнання і шанування авторитету Дмитра Чижевського як серйозного і талановитого вченого, поки що відсутнє ґрунтовне систематичне історико-біографічне дослідження його життя, наукової та педагогічної діяльності, що також утруднює осмислення його спадщини. Це не означає повну відсутність праць з цієї проблематики⁹, але жодна з них не подає повного огляду життя та творчості вченого, базованого на дослідженні архівного матеріалу. Отже, написання такої праці ще попереду. Чижевський був достатньо складною особистістю, і для його біографів деякі моменти його життя є дещо контроверсійними. Наприклад, певні суперечки викликає чітке визначення його національності та культурної ідентичності. Батько Дмитра Чижевського був українцем, мати росіяною, перша мова та культура, з якою він познайомився і яку сприйняв, була російська: українською мовою та культурою він оволодів пізніше майже самостійно. Після втечі з України він опиняється в Німеччині, країні, яка на довгі роки стає, так би мовити, його «Батьківщиною за вибором»¹⁰. Він поважав і любив німецьку культуру, водночас, досліджуючи духовну історію слов'ян, не менш захоплювався російською, українською, чеською, словацькою, польською та іншими самобутніми культурами слов'янського світу. Отже, щодо культурної приналежності,

вважаю Чижевського, який був одним з визначних діячів українсько-російської еміграції, визнаним дослідником духовного життя слов'ян, щиро закоханим в німецьку культуру і тісно пов'язаним з науковою традицією цієї країни, і в той же час людиною без громадянства з Нансеновським паспортом¹¹ відкритого для всіх культур і наукових контактів, можна розглядати як європейця, не в територіальному, а насамперед в духовному сенсі цього поняття і саме з таких позицій підходити до аналізу його спадщини, не обмежуючи кордонами однієї культури¹². Однак такий підхід, на мою думку, зовсім не заперечує його українського походження, тим більш, що він сам це визнавав, неодноразово зазначаючи свою національність у анкетах¹³.

Є й інші речі в біографії Чижевського, які викликають суперечки дослідників, і це цілком природно, бо така неординарна та різнопланова особистість, якою був Дмитро Іванович, повинна викликати дещо різні оцінки вчених, тим більше, що ці оцінки несуть на собі і певний відбиток поглядів самого дослідника, адже кожний пропускає цей матеріал, так би мовити, «через себе» і тут важливо не забути «живий» образ вченого і подати його у внутрішньому розвитку. В найближчому часі, напевно, постане кілька біографічних нарисів життя Чижевського, адже архівну спадщину вченого серйозно досліджують науковці Німеччини (насамперед, д-р В. Кортхаазе та д-р В. Янцен) та України (к.ф.н. І.Валявко), можливо, до цього приєднаються й вчені з інших країн, у культурі яких Чижевський зробив вагомий внесок.

Торкаючись теми чижевськознавства в інших країнах, слід зазначити, що воно розвивається, хоча можливо, й не так швидко, як хотілось. Так, у Росії були перевидані деякі роботи Чижевського та вийшло кілька цікавих статей, в яких аналізується його наукова спадщина¹⁴. Зараз в Москві у двох видавництвах готуються до публікації вибрані праці Чижевського: одне видання готує Інститут слов'янознавства — видавництво «Язика словянської культури», друге видавництво «Русский Путь», над яким працює пані М.Васильєва. Видання мають вийти з коментарями та широким науковим апаратом.

Вивчають спадщину вченого в Чехії та Словачії, в дослідження культури яких Чижевський вніс багато нового: чого варта, скажімо, для культури чехів лише його знахідка однієї з головних праць видатного чеського діяча Я. А. Коменського «Пансофії», яка довгі роки вважалася загубленою, або ґрунтовне дослідження філософських поглядів одного з провідників словацького національного руху Людовіта Штура, яке Чижевський здійснив у своїй праці «Філософія життя Людовіта Штура». В різних архівах та приватних колекціях цих країн також зберігається епістолярна та рукописна спадщина вченого. Що стосується Німеччини, США та Канади, то там ще працюють колишні учні Дмитра Івановича, а значить існує і наукова традиція, закладена Чижевським та продовжена в працях його учнів та їхніх вихованців. Крім того, в цих країнах є вільний доступ до багатьох праць Чижевського, а також зберігається багатющий архівний матеріал, пов'язаний з його життям та науковою діяльністю.

Дослідженню спадщини Д.Чижевського було присвячено і кілька цікавих конференцій: «In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894-1977)» (Німеччина, м.Галле, 1997), за матеріалами якої було видано збірник з аналогічною назвою; велика міжнародна конференція у Празі: «Дмитро Чижевський, особистість і творчість» (Чеська Республіка, м.Прага, 2002), пізніше у 2004 році в Празі було видано збірник матеріалів цієї конференції, який містить багато цікавого та нового; міжнародна конференція у США, одна з панелей якої мала назву: «110-років з дня народження Дмитра Чижевського» (США, Champaign, 2004). Такі наукові заходи об'єднують вчених багатьох країн та дають новий поштовх для спільної дослідницької праці. Так, наприклад, доктору В. Янцену (Німеччина) вдалося об'єднати навколо роботи над збірником «Матеріали до біографії Дмитра Чижевського» дослідників-чижевськознавців з різних країн: І.Валявко, О.Чуднова (Україна), М.Васильєву (Росія), В.Кортхаазе (Німеччина) та інших. У цьому збірнику міститиметься автобіографічний матеріал з архівів Чижевського, спогади про нього його колишніх студентів, колег, співробітників та друзів, некрологи, перелік тем його академічних курсів в різних університетах, а також найповніша на сьогодні бібліографія його робіт.

Отже, наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського вивчається та досліджується вченими різних країн, і завдяки цій праці вибудовується певний місток та утворюється діалог між нашими культурами, до яких так прагнув Дмитро Чижевський, присвятивши своє життя дослідженню духовної історії слов'ян.

Джерела та література, примітки:

1. A Bibliography of the Publications at Dr. Dmitry Cyzevsky in the Fields of Literature, Language, Philosophy and Culture. - Cambridge, 1952; D. Gerhardt, Schiftenverzeichnis von D.I.Cyzevskij (1912-1954) in Festschrift fur Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag. - Berlin, 1954. - P.1-34; Hans-

- Jurgen Winkel, Schiftenverzeichnis von D.I.Tschizewskij (1954-1965) in Orbis Scriptus. - Munchen, 1966. - P.35-48; А.Чуднов, Краткая библиография работ Д.И.Чижевского. - Кировоград, 1994.
2. Зараз ведеться робота з укладання відповідної бібліографії робіт Д.Чижевського, яка розпочалася завдяки ініціативі німецького вченого, дослідника спадщини Д.Чижевського д-ра В. Янцена. Що стосується каталога праць про Д.Чижевського, то цю роботу започаткував у своїй короткій бібліографії А. Чуднов і вона продовжується і надалі.
3. Дивись також з цього питання цікаву статтю д-ра В. Янцена: О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.
4. Dmitrij I. Tschizewskij und seine Hallesche Privatbibliothek /Herausgeben von Angela Richter und Swetlana Mengel. - Munster-Hamburg-London: LIT Verlag, 2003. - 480 с. Детальніше про це видання дивись мою рецензію на каталог Галльської бібліотеки Дмитра Чижевського // Українській гуманітарний огляд Випуск №10, Київ, 2004.
5. Ці дані стосуються періоду до осені 2003 року. Восени 2003 року частина приватної бібліотеки Д.Чижевського була продана бібліотекою Гайдельберзького університету одному з німецьких букіністів. І на сьогодні важко сказати, що саме і в якій кількості залишилось в Гайдельберзі з багатогранної бібліотечної колекції вченого.
6. На сьогодні захищено дві кандидатські дисертації, в яких аналізується філософська спадщина вченого: І.Валявко «Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки» (Київ, 1997), А.Погорілий «Дмитро Чижевський як історик філософії» (Київ, 1999). Оскільки я спеціально не досліджувала питання дисертацій про Д.Чижевського, то не можу з певністю сказати, чи захищались в Україні дисертації, в яких досліджується доробок Чижевського в інших галузях культури.
7. Семінар і видання збірника постали з ініціативи та завдяки наполегливості і кропіткій праці двох енергійних, зацікавлених викладачів університету — доцента Є. Пшеничного та доцента Р. Мніха.
8. Вчена рада інституту філософії НАН України відбулася на початку квітня 2004 року.
9. Подаю короткий список праць, в яких є певні біографічні відомості про Дмитра Чижевського: Festschrift für Dmytro Cyzevskij zum 60 Geburtstag. - Berlin. - 1954; Євген Пизюр. Дмитро Чижевський. Новий Ульм, 1955; Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70 Geburtstag. - Munchen. - 1966; Панас Феденко. Дмитро Чижевський (1894-1977) (Спомин про життя і наукову діяльність)//Український історик №1-4, 1978; Lachmann R. Slavische Barockliteratur II. Gedenkschrift für D.Tschizewskij (1894 -1977). - Forum Slavicum 54. - Munchen. - 1983; О.Прицак, І.Шевченко. Пам'яті Дмитра Чижевського//Філософська і соціологічна думка №10, 1990; Янцен В. В. Дмитро Чижевський в Німеччині (з архівів Галле) // Філософська і соціологічна думка. N 12 за 1992; In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894 - 1977). - Halle. - 1997; В. Лісовий. Дмитро Чижевський: життєвий шлях та світогляд/Культура-ідеологія-політика - Київ, 1997; J.Bojko-Blochyn. Dmytro Ivanovich Chyzevsky. - Heidelberg: Carj Winter. Universitatsverlag, 1998; Werner Korthaase. Dmytro Cyzevsk'kyj (1894-1977) in der Tschechoslowakischen Republik und in der Bundesrepublik Deutschland. - Berlin, 2000; Lauhus A.Ein unveröffentlichtes Gogol' - Buch Dmitrij Tschizewskij. // Die Welt der Slaven. - XLVI. - 2001; В.Янцен, І.Валявко. Воспоминания Д.И.Чижевского о деятельности меньшевиков на Украине (1919-1920). Малоизвестные страницы биографии учёного// Die Welt der Slaven. - XLVI - 2001; Вернер Кортхаазе. Дмитрий Чижевский и родина его выбора - Германия. - Берлин, 2003; І.Валявко. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: Гарвардський період 1949-1956 рр./Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика. - Дрогобич, 2003; В.Янцен. О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.
10. Див. з цього питання брошуру Вернера Кортхаазе. Дмитрий Чижевский и родина его выбора - Германия. - Берлин, 2003. В цій праці, на мою думку, автор дещо спрощує і занижує важливість та значення для Чижевського його першої Батьківщини - України.
11. «Нансенівські паспорти» - це посвідчення особистості певного гатунку введенні для біженців та емігрантів Лігою Націй за ініціативою Фрїтьофа Нансена (1861-1930), який у 1920-1921 рр. був верховним комісаром Ліги Націй зі справ військовополонених. Видавались ці паспорти на підставі спеціальних Женевських домовленостей 1922 року.
12. Цю позицію поділяє і мій німецький колега д-р Янцен. Див. його статтю «Врятувати, зберегти й осмислити Про долю книжкових зібрань та архівів Д.І.Чижевського в Німеччині./ Славістика Т.І: Дмитро Чижевський і світова славістика. - Дрогобич, 2003.
13. У справі Д.Чижевського, що зберігається у Центральному державному архіві громадських об'єднань України і яка була заведена на нього ще у 20-х роках як на активного діяча меньшевицької партії, в усіх анкетах у графі «національність» він писав завжди українець (Див., наприклад, справа 51134, Опис 1, фонд 263, од. зб.237)
14. Детальніше з цього питання див. В. Янцен. О судьбе книжных собраний и архивов Дмитрия Ивановича Чижевского в Германии. // Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год. М., 2004.

